

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ**

əlyazması hüququnda

RƏŞAD ƏFLATUN OĞLU AXUNDOV

**QEYRİ-BEYNƏLXALQ XARAKTERLİ SİLAHLI
MÜNAQİŞƏLƏR ZAMANI BEYNƏLXALQ HUMANİTAR
HÜQUQ NORMALARININ TƏTBİQİ**

İxtisas: 5603.01 - «Beynəlxalq hüquq; insan hüquqları»

**Hüquq üzrə fəlsəfə doktoru elmi dərəcəsi
almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın**

AVTOREFERATI

BAKİ – 2017

**Dissertasiya işi AMEA Hüquq və İnsan haqları İnstitutunda
yerinə yetirilmiş, müzakirə edilmiş və müdafiəyə tövsiyə edilmişdir.**

Elmi rəhbərlər:

**tarix üzrə elmlər doktoru,
professor H.C.ƏLİBƏYLİ.
hüquq üzrə fəlsəfə doktoru
V.Ə.İBAYEV.**

Rəsmi opponentlər:

**hüquq üzrə elmlər doktoru,
professor O.F.ƏFƏNDİYEV.
hüquq üzrə elmlər doktoru,
dosent Ş.İ.ƏLİYEV**

Aparıcı təşkilat:

**Azərbaycan Milli Aviasiya
Akademiyaşının “Hüquqsünashq”
kafedrası**

Dissertasiya işinin müdafiəsi « 30__ » « 06__ » 2017-ci il tarixdə
saat « ____ » Bakı Dövlət Universiteti nəzdindəki FD.02.013 Dissertasiya
şurasının iclasında keçiriləcəkdir.

Ünvan: AZ-1148, Bakı şəhəri, Z. Xəlilov küçəsi, 23, Bakı Dövlət
Universiteti, I tədris binası, 901 saylı auditoriya.

Dissertasiya işi ilə Bakı Dövlət Universitetinin Elmi kitabxanasında
tanış olmaq olar.

Avtoreferat « ____ » « ____ » 2017-ci il tarixdə göndərilmişdir.

**FD.02.013 Dissertasiya
şurasının elmi katibi, hüquq
üzrə fəlsəfə doktoru, dosent:**

Ə.Q.MƏMMƏDOV

İŞİN ÜMUMİ XARAKTERİSTİKASI

Tədqiqat mövzusunun aktuallığı. Universal akt olaraq BMT Nizamnaməsi ilə qeyri-hüquqi hərbi gücün qadağan edilməsinə baxmayaraq bəşəriyyət hələ də silahlı münaqişələrdən, eləcə də dövlətlərarası müharibələrdən, daxili münaqişələrdən xilas ola bilməmişdir. Müasir dünyada insan hüquqlarının kütləvi və sisteməlik pozulması ilə meydana gələn silahlı münaqişələrin sayı azalmamış, həmin münaqişələrdəki pozuntuların xarakteri daha da ağırlaşmışdır.

Yalnız II Dünya müharibəsinin bitməsindən (1945) SSRİ-nin süqutunun təsadüf etdiyi XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərinə kimi təqribən dünyanın 83 ölkəsini əhatə edən 130-dan çox dayanıqlı silahlı münaqişə qeydə alınmışdır. Bu dövr ərzində həmin münaqişələrdə həlak olan və ya həlak edilən insanların sayı 20 milyondan çoxdur. Silahlı münaqişələrin ən böyük dalğası isə ifadə etdiyimiz dövrdən sonraya, I və II körfəz, keçmiş Yuqoslaviya, müasir dövrün Yaxın Şərq münaqişələrinə təsadüf edir. Hazırda bu silahlı münaqişələrdəki pozuntular daha dramatik xarakterdə baş verməkdədir.

II Dünya müharibəsindən sonra qəbul edilən beynəlxalq hüquq normaları, o cümlədən BMT Nizamnaməsi əsasən təcavüzkar müharibənin, qeyri-qanuni hərbi gücün tətbiq edilməsinin qadağan edilməsi istiqamətində formalaşsa da, istənilən dövlətin daxili işinə müdaxilənin (m. 2.7), dövlətlərin siyasi müstəqilliyinə, ərazi bütövlüyünə qarşı gücün tətbiqinin və güclə hədələmənin qadağan edilməsinə (m. 2.4), BMT Nizamnaməsi ilə “insan hüquqlarına inamın” təsdiqləməsinə baxmayaraq soyqırım, insanlıq əleyhinə cinayətlər, müharibə cinayətlərinin sayı artmaqdadır.

Bəşəriyyət müharibə və fərqli münaqişələrin qarşısını ala bilmədiyi üçün bu münaqişə və müharibələrin qanun və adətlərinin humanistləşdirilməsi, bu sahədəki normaların sistemləşdirilməsi, onların implementasiyasının təmin edilməsi üçün dövlətlər müvafiq tədbirlər görmək məcburiyyətindədirlər. Beynəlxalq sülhün və təhlükəsizliyin qorunması məqsədilə beynəlxalq birlik tərəfindən BMT çərçivəsində insan hüquqlarının və demokratik rejimlərin müdafiəsində dəfələrlə məcburiyyət, o cümlədən güc tədbirlərinin həyata keçirilməsi haqqında qərarlar qəbul edilmişdir ki, bu hal da münaqişələrin müəyyən prinsip və normalara uyğun aparılmasını tələb edir.

Əksər halda silahlı münaqişələrin regional xarakteri başqa bir problemi, əhalinin münaqişələrdən qorunmuş təhlükəsizlik bölgələrə miqrasiyasını da gündəmə gətirir. Müasir beynəlxalq humanitar hüquq normalarının meydana gəlməsi qeyd edilən faktorlarla şərtlənir ki, bu da mövzunun aktuallığını, onun tədqiqat istiqamətlərini müəyyən edir. İnsan hüquqlarının müdafiəsi sahəsində beynəlxalq standartların bu və ya digər münaqişə subyektləri tərəfindən gözlənilməməsi, texnoloji inkişaf nəticəsində müharibə vasitələrinin təkmilləşdirilməsi, hərbi sursatın mənfəəti nəticələri insan hüquqlarının kütləvi, sisteməlik və ciddi pozuntuları ilə humanitar böhranları daha da ağırlaşdırmaqdadır. Nəticədə beynəlxalq hüquq normalarına zərurət getdikcə artmaqdadır. Lakin burada da ciddi problemlər diqqəti cəlb etməkdədir. Beynəlxalq humanitar hüquq normaları nə qədər inkişaf etdirilsə də onların gözlənilməməsi, həyata keçirilməməsi fərqli hüquqi, siyasi, ideoloji, sosial-psixoloji və s. faktorlar özünün mənfəəti nəticələrini göstərməkdədir. İnsan hüquqları, o cümlədən humanitar hüquq sahəsində çoxlu sayda beynəlxalq sazişlərdə iştirak edən dövlətlər paktı sənətlərində prinsipinə uyğun olaraq, onları vicdanla yerinə yetirməlidirlər. Bu məqsədlə beynəlxalq öhdəliklərin realizəsi üçün dövlətdaxili tədbirlər həyata keçirilsə də praktik olaraq bu normalar təmin edilmir. Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyaları və əlavə Protokolları da daxil olmaqla insan hüquqları sahəsində beynəlxalq müqavilələrin xarakterik cəhəti onların nəinki iştirakçı-dövlətlər üçün, həmçinin üçüncü tərəflər – fərdlər üçün hüquq və vəzifələr nəzərdə tutmasıdır. Təəssüf ki, bir çox hallarda ayrı-ayrı münaqişə tərəfləri, konkret fərdlər Beynəlxalq hüquq normalarını gözləməməkdədirlər. BMT Nizamnaməsində və d. beynəlxalq aktlarda, eləcə də ayrı-ayrı dövlətlərin müasir konstitusiyalarında ifadə edilən insan hüquqlarının təmin edilməsi kimi əsas məqsəddən çıxış etdikdə, ümumtanınmış insan hüquqlarına hörmət edilməsi prinsipi bütün digər prinsiplərə nisbətə prioritet əhəmiyyət kəsb edir. Bu prioritet silahlı münaqişələrdə hüquq subyektivliyi tanınmamış tərəflər üçün də humanitar hüquq üzrə öhdəlik yaradır. Daha çox pozuntunun törədildiyi qeyri-beynəlxalq münaqişələrdə beynəlxalq öhdəliklərin zəruri səviyyədə təmin edilməməsinin bir səbəbi də dövlətlər tərəfindən bu istiqamətdə təşkilati-hüquqi tədbirlərin görülməməsidir.

Tədqiqatın aktuallığının əsas elementlərindən biri də beynəlxalq hüququn fəaliyyət mexanizminin əsas xüsusiyyətlərindən olan suveren subyektləri beynəlxalq hüquq normalarına əməl etməyə istiqamətləndirən

beynəlxalq məcburetmənin mərkəzləşmiş aparatının olmamasıdır. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının qeyri-beynəlxalq münaqişələr zamanı ciddi pozuntuları üzrə beynəlxalq nəzarət və məhkəmə mexanizmlərinin yurisdiksiyası tanınmadan bu normaların tətbiqinin səmərəliliyindən danışmaq əhəmiyyətsizdir.

Bu mövzunun tədqiqat obyekti kimi seçilməsində əsas amillərdən biri də Azərbaycanın XIX əsrdə, daha sonra XX əsrin əvvəllərində ikinci dəfə Rusiya tərəfindən işğalı ilə yaranan münaqişələr nəticəsində humanitar faciələr və törədilən cinayətlərlə bağlıdır. Uzunömürlüyünə və faciəvi xarakterinə görə Azərbaycan Respublikasına qarşı Ermənistanın təcavüzü ayrıca tədqiqat obyektidir. İlk baxışdan SSRİ tərkibində daxili münaqişə təəssüratı yaradan və Ermənistan tərəfindən öz müqəddəratını təyin etmə kontekstində daxili münaqişə kimi təqdim edilməyə çalışılan Dağlıq Qarabağın və ətraf ərazilərin işğalı əslinə Ermənistanın Azərbaycan Respublikasına təcavüzünü təsdiqləyən beynəlxalq münaqişədir. Ermənistan ərazisindən 300 mindən çox türk-müsəlman əhalisinin 1948, 1956 və 1988-ci illərdə deportasiyaları müharibə cinayətlərindən başqa bir şey deyildir.

Təcavüzkar Ermənistan tərəfindən 1988-ci ildən başlayan və hal-hazırda da davam edən növbəti işğalçılıq siyasəti Azərbaycan ərazisinin 20 faizindən çoxunu (yəni 17.000 kv.km torpaq sahəsini) işğal etməsi və 1 milyondan çox azərbaycanlının öz vətənlərindən didərgin düşməsilə nəticələnmişdir. İşğal nəticəsində dinc əhaliyə zülm edilmiş, xalqımıza qarşı əsrlər öncəsi başlanmış soyqırım cinayəti davam etdirilmiş, xüsusilə də, Xocalı soyqırımında adları bəlli olan 613 nəfərin, o cümlədən 106 qadının, 63 azyaşlı uşağın, 70 qocanın həyatına son qoyulmuş, 487 nəfər şikəst olmuş, 1275 dinc sakin əsir götürülmüş, 150 nəfər itkin düşmüşdür.

Humanitar faciənin miqyası mülki obyektləri, mədəni, tarixi, arxeoloji və s. abidə və obyektləri də əhatə etmişdir. İşğal olunmuş ərazilərdə 6 minə yaxın kənd təsərrüfatı və sənaye obyekti, 102 min yaşayış evi, 4366 sosial-mədəni obyekt, 7 min ictimai bina, 693 orta məktəb, 855 məktəbəqədər müəssisə, 695 xəstəxana və digər tibb müəssisələri, 160 körpü, 368 klub, 927 kitabxana, 85 musiqi məktəbi, 464 muzey və tarixi abidə, 6 dövlət teatrı dağıdılmış, 800 km-lik dəmir yolu və avtomobil yolları, 15 min km. elektrik və qaz xətləri, 2300 km-lik regional əhəmiyyətli su kommunikasiya sistemləri, 31 məscid, 9 tarixi saray, 1 milyon hektar kənd təsərrüfatı sahəsi, 250 min hektar meşə sahəsi, 200 paleontoloji, geoloji abidə sıradan çıxarılmışdır.

Azərbaycan Respublikasının müharibə vəziyyətində olması münaqişələr dövrünün hüququ kimi Beynəlxalq humanitar hüququn daha geniş istiqamətdə tədqiq edilməsi zərurətini yaradır. İnsan hüquqlarının müdafiəsi istiqamətində Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 12-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə (bu Konstitusiyada sadalanan insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə) uyğun olaraq insan hüquqlarının müdafiəsinə dair qanunvericiliyin hazırlanması; insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsini həyata keçirən təsisatların yaradılması və bu hüquqların qorunması sahəsində hüquqi mexanizmlərin təkmilləşdirilməsi; insan hüquqları sahəsində fəaliyyət göstərən müvafiq qurumlar və beynəlxalq təşkilatlarla sıx əməkdaşlıq; insan hüquqları sahəsində Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq sazişlərin tam və səmərəli həyata keçirilməsi üçün müvafiq təşkilati və digər tədbirlərin görülməsi; insan hüquqları üzrə fəaliyyət göstərən beynəlxalq institut və mərkəzlərdə müvafiq tədqiqat və təhsil proqramlarının öyrənilməsi üçün mütəxəssislərin iştirakının təmin edilməsi və s. Azərbaycan Respublikası qarşısında da əsas vəzifə kimi dayanır və bu tədqiqat işinin də aktuallığını şərtləndirir.

Tədqiqat işinin obyekti və predmeti. Tədqiqatın obyekti kimi qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr çıxış edir.

Tədqiqat işinin predmetini qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqinin təhlili təşkil edir.

Dissertasiya tədqiqatının məqsəd və vəzifələri. Tədqiqat işinin məqsədini qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqi xüsusiyyətlərinin, bu normaların səmərəliliyinin təmin edilməsi üzrə kompleks tədbirlərin, bu sahədəki beynəlxalq hüquqi problemlərin hərtərəfli təhlili təşkil edir. İfadə edilən məqsəd isə bir sıra qarşılıqlı əlaqədə olan vəzifələrin müəyyən edilməsini və onların həllini tələb edir. Bu vəzifələrdən:

- silahlı münaqişələrin beynəlxalq hüquqi təsnifatı ilə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrin anlayışının müəyyən edilməsi;
- Beynəlxalq humanitar hüququn tarixi inkişaf xüsusiyyətlərinin, anlayışının və sisteminin müəyyən edilməsi;
- qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr üzrə konvension və adət normalarının sisteminin müəyyən edilməsi;

- Beynəlxalq humanitar hüququn prinsiplərinin qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr üçün əhəmiyyətinin tədqiq edilməsi;
- qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr üzrə Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının hüquqi təbiətinin öyrənilməsi;
- Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının Beynəlxalq hüququn digər sahələri, həmçinin Beynəlxalq insan hüquqları hüququ, Beynəlxalq cinayət hüququ və d. sahələrlə qarşılıqlı əlaqəsinin tədqiq edilməsi;
- qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının pozulması nəticəsində ayrı-ayrı şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyətinin tədqiq edilməsi;
- Beynəlxalq humanitar hüquq pozuntularına görə beynəlxalq məhkəmə və tribunalların fəaliyyətinin araşdırılması;
- qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr üzrə beynəlxalq hüquq normalarının milli hüquqi implementasiya problemlərinin öyrənilməsi;
- milli hüquqi implementasiya çərçivəsində təşkilati-hüquqi tədbirlərin təmin edilmə səviyyəsinin təhlil edilməsi;
- qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr üzrə beynəlxalq kodifikasiya aktının bəzi dövlətlər tərəfindən ratifikasiya edilməməsinin siyasi və hüquqi səbəblərinin müəyyən edilməsi;
- qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqində səmərəliliyə nail olmaq üçün tövsiyə və təkliflərin hazırlanması qeyd edilməlidir.

Dissertasiya tədqiqatının beynəlxalq hüquqi və elmi mənbələri.

Tədqiqat işinin normativ bazasını BMT Nizamnaməsi, insan hüquqları üzrə beynəlxalq aktlar, o cümlədən 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları, onların əlavə Protokolları, Beynəlxalq humanitar hüququn digər mənbələri, Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutu, ayrı-ayrı dövlətlərin qanunvericilik aktları və s. təşkil edir.

Dissertasiya tədqiqatının elmi bazası hazırlanarkən müəllif həm xarici, həm də azərbaycanlı tədqiqatçıların, mütəxəssislərin, beynəlxalq hüquqşünasların əsərlərinə müraciət etmişdir. Bunlardan: Abi-Saab R., Buve A., Blenk-Knoke E., Bossard U., Bovett D., Çerniçenko S.V., Çomski N., David E., Denisov V.N., Defarj F.M., Dyuk S., Falk R., Feldman D.M., Frank T.M., Fyodorov V.N., Haas R., Hoffman S., Xlestov O.N., Kartaşkin V.A., Kalder M., Kassase A., Kelsen N., Koadi S., Koeshler N., Kolosov Y.M., Kombakau C., Krauthammer Ç., Kulona C., Kurdyukov T.İ., Levin D.B., Levit G., Lonq C., Lukaşuk İ.İ., Lukaşeva

E.A., Qrinvud K., Mak Duqal M., Markfarleyn S.N., Malançuk P., Merni C., Merejko A.A., Milkov T.M., Morqentau G., Mumtaz D., Palumbo M., Reisman M., Roberts A., Romanov V.A., Rozenau C., Saidov A.X., Skakunov E.İ., Skotnikov L.A., Sornaraj M., Şarney C., Tuzmuhamedov R.A., Timçenko L.D., Valeyev R.M., Veys K.T., Viller N., Vinsent P., Uşakov N.A. və b. qeyd edilə bilər.

Tədqiqat işinin yazılmasında azərbaycanlı alimlərin əsərlərindən də geniş istifadə olunmuşdur. Məsələn, Əliyev Ə.İ., Hüseynov L.H., Hüseynov T.İ., İbayev V.Ə., Məlikova M.F., Məmmədov R.F., Əliyev Ş.İ., Məmmədov Ə.Q., Məmmədov R.K., Sadıqov Ə.İ., Səfərov N.A. və b. qeyd edilməlidir.

Tədqiqat işinin elmi yeniliyi. Beynəlxalq humanitar hüququn qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə tətbiqinin elmi-praktik tədqiqat zərurəti onun tətbiqinin səmərəliliyinin artırılması problemi ilə bağlıdır. Beynəlxalq humanitar hüquq normaları kifayət qədər sistemləşdirməyə məruz qalsa da, bu normaların tətbiqində və praktik gözlənilməməsində ciddi səbəblər mövcuddur. Qərb hüquq elmində (Bossard U., Blenk-Knoke E., David E., Kassase A. və s.) bu səbəblər araşdırma obyektinə olsa da postsovet məkanında, Azərbaycan hüquq elmində bu məsələyə diqqət yetirilməmişdir. Yalnız V.Ə.İbayev, L.H.Hüseynov, Ə.İ.Əliyev tərəfindən Beynəlxalq humanitar hüququn fərqli bir sıra istiqamətləri öyrənilmiş, təqdim edilən mövzu üzrə Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının tətbiqi problemləri araşdırma obyektinə olmamışdır. Bu da əsasən işin elmi yeniliyini şərtləndirir. Əsas yenilik ondan ibarətdir ki, Beynəlxalq humanitar hüquqa insan hüquqlarının universallığı konsepsiyasından baxılır. Tədqiqatın elmi yeniliyi daha konkret olaraq müdafiəyə çıxarılan aşağıdakı **yeni elmi müddəalarla** ifadə olunur:

1. Beynəlxalq humanitar hüquq müxtəlif adlarla siyasi-hüquqi leksikona daxil edilmişdir. Müharibə hüququ, silahlı münaqişələr hüququ və nəhayət Beynəlxalq humanitar hüquq silahlı münaqişələr dövründə humanitar (insani) dəyərlərin qorunmasına yönələn norma və prinsiplərin məcmusu olaraq Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun ümumtanınmış adət hüquq normalarının sistemində yer almaqdadır. Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqində başlıca məqsəd münaqişə tərəflərinin hüquq subyektliliyindən, onların tanınıb-tanınmamasından asılı olmayaraq silahlı münaqişələrdə müharibə qayda və qanunlarının təmin edilməsi təşkil edir.

2. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə bir dövlət ərazisində baş verən, məsul komandanlıq altında dövlətin ərazisinin bir hissəsinə nəzarəti

həyata keçirən, müxtəlif silahlı (üsyancı) qüvvələrlə dövlətin silahlı qüvvələri arasında və ya digər mütəşəkkil silahlanmış qrupların öz arasında hakimiyyət uğrunda fasiləsiz hərbi əməliyyatların aparıldığı vəziyyətdir.

3. Beynəlxalq humanitar hüququn əksəriyyət normalarının ümumqəbul edilmiş adət xarakteri silahlı münaqişə tərəflərinin beynəlxalq hüquq subyekti kimi tanınmaması və ya konvensiya iştirakçısı olmaması Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliklərə riayət etməməyə əsas yaratmır. Digər tərəfdən, Beynəlxalq hüquqa görə insan hüquqları, o cümlədən onların gözlənilməsi üzrə öhdəliklər avtomatik olaraq münaqişə ərazisindəki hakimiyyət iddiasında olan yeni qurumların da üzünə keçmiş olur. Beynəlxalq hüquqa (Beynəlxalq müqavilələrə münasibətdə dövlətlərin hüquqi varisliyi haqqında 1978-ci il Konvensiyasına (m.34.2)) görə yeni yaranan dövlət beynəlxalq münasibətlərə “ağ lövhə” (tabula rasa) prinsipi ilə daxil olur. Lakin insan hüquqları, Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə müqavilələrin müəyyən etdiyi öhdəliklər avtomatik olaraq yeni yaranmaqda olan dövlətlərə və ya əraziyə nəzarət edən qurumlara, silahlı (üsyancı) qüvvələrə də keçmiş olur. Bu mənada qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələri də ehtiva edən Beynəlxalq humanitar hüququn müqavilə mənbələri “tabula rasa” prinsipini istisna edir.

4. Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrin beynəlxalq-hüquqi əsaslarına yalnız 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının 3-cü ümumi maddəsinin, Konvensiyaların II Əlavə Protokolunun, 1954-cü il Konvensiyasının kontekstində deyil Beynəlxalq (humanitar) hüquq normalarının bütün sistemində baxılmalıdır. Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının nümunəvi şərhçilərindən, yumşaq normaların (soft law) sərt normalara (hard law) transformasiyasında mühüm rol oynayan, konvension qaydada Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə xidməti funksiyaya malik Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsi, beynəlxalq məhkəmə və tribunallar qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrə Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının bölünməzliyi konsepsiyasından yanaşaraq, bu münaqişələrə Beynəlxalq insan hüquqları hüququnun minimal standartlarının tətbiqi zərurətindən çıxış edirlər. Beynəlxalq hüquq doktrinasından gələn və beynəlxalq hüquqda da (IV Haaqa Konvensiyasında və I Əlavə Protokolda) bərqərar edilmiş-pozitiv hüquq normalarının əhatə etmədiyi hallarda, “mülki əhali və vuruşan qüvvələr ... insanlıq qanunlarının və ictimai şüurun tələblərinin ... mühafizəsi altında qalırlar-Martens prinsipi də bu fikri təsdiqləməkdədir.

5. Beynəlxalq humanitar hüququn qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə tətbiqi zamanı meydana çıxan sosial-psixoloji, sosial-

iqtisadi, siyasi, ideoloji və s. problemlərdən hüquqi məsələlər kompleks tədbirləri ehtiva edir. Hüquqi problemlər Beynəlxalq humanitar hüququn subyektiv və obyektiv inkişaf tendensiyaları ilə bağlıdır. Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr də daxil olmaqla silahlı münaqişələrdə Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqində səmərəliliyə nail olmanın ilk şərti bu sahədəki normaların daha geniş tərkibdə subyektlərin hüquq düşüncəsinə hakim kəsilməsidir. Beynəlxalq humanitar hüququn İnsan hüquqları kursunun tərkib hissəsi kimi hərbi qüvvələrin heyətinə, hüquqsünaslara, politologiya kurslarında tədris edilməsilə tətbiqetmədəki problemlərin bir qismi aradan qaldırıla bilər. Digər bir mühüm məqam humanitar hüquq normalarının mənəvi, etik, dini dəyərlərlə bağlılığını göstərməkdən ibarətdir.

6. Bir sıra dövlətlərin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının II Əlavə Protokolu ratifikasiya etməməsi yalnız prosedur problemlərin həllində iştirak etməmək anlamına gəlir. Protokolda təsbit edilmiş imperativ hüquqların pozulması halında ayrı-ayrı şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyəti istisna edilmir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikası cinayət qanunvericiliyində də II Əlavə Protokolda təsbit edilmiş hüquq pozuntularına görə məsuliyyət üzrə normaları ehtiva etmişdir.

7. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində əks etdirilən beynəlxalq hüququn ciddi pozuntularının beynəlxalq və qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilməsindən asılı olmayaraq ümumi anlayış adı altında müharibə cinayətləri kimi tanınması halını beynəlxalq hüquqi praktikaya söykənən qanunauyğun bir proses kimi qiymətləndirmək olar.

8. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində əks etdirilən müharibə cinayətlərinə yanaşma sırf beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə meyarı ilə məhdudlaşmır. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və I Əlavə Protokola əsasən dövlətlər üçün ancaq beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı baş vermiş ciddi pozuntuların qarşısının milli səviyyədə alınması öhdəliyi nəzərdə tutulmuşdur. Lakin Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunallarının praktikasını və BCM Statutunun yanaşmasını rəhbər tutaraq, hətta dövlətimiz Cenevrə Konvensiyalarının II Əlavə Protokoluna qoşulmasa belə, *silahlı münaqişə* anlayışından istifadə edərək beynəlxalq və daxili silahlı münaqişələr arasında fərq qoymur və qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə zamanı törədilən cinayətləri də müharibə

cinayəti hesab edir və bu cinayəti törətmiş şəxslərin fərdi cinayət məsuliyyətini müəyyən edir.

9. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 12.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan universal yurisdiksiya prinsipinin müharibə cinayətlərinə şamil olunması geniş kontekstdə təfsir olunmalı və başa düşülməlidir. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi «qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilən cinayətlərə universal yurisdiksiya prinsipi» tətbiq edilə bilməz konsepsiyasını rədd edir. Yəni, universal yurisdiksiya prinsipi, həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilən müharibə cinayətlərini əhatə edir.

Tədqiqat işinin metodoloji əsasını dialektikanın kateqoriya və prinsipləri, o cümlədən hüquq elmində hamılıqla qəbul olunan ümumnəzəri və xüsusi elmi metodlar təşkil edir. Dissertasiyada formal-məntiqi metoddan, müqayisəli hüquq metodundan və tarixi metoddan daha çox istifadə edilmişdir. Tədqiqat işində digər elmi metodlar da tətbiq edilmişdir.

Dissertasiya işinin praktiki əhəmiyyəti və aprobasiyası. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqi zamanı insan hüquqlarının müdafiəsi üçün beynəlxalq hüquq normaları hərtərəfli və geniş təhlil edilməklə, müəllif bir sıra nəticələr və tövsiyələr irəli sürmüşdür.

Tədqiqatın nəticələri eyni zamanda elmi-tədris əhəmiyyəti kəsb edir. Belə ki, hüquqşünaslıq, beynəlxalq münasibətlər, politologiya ixtisaslarında beynəlxalq hüquq, insan hüquqları, beynəlxalq humanitar hüquq, beynəlxalq cinayət hüququ və beynəlxalq təhlükəsizlik hüququ fənlərinin tədrisində, o cümlədən bu sahədə dərslik və köməkçi vasitələrin hazırlanmasında geniş istifadə edilə bilər.

Tədqiqatın nəticələrinin aprobasiyası. Dissertasiya işi AMEA-nın Hüquq və İnsan haqları Elmi Tədqiqat İnstitutunda yerinə yetirilmiş, geniş müzakirə edilərək, müdafiəyə tövsiyə edilmişdir. Tədqiqat işinin əsas müddəaları müəllifin dissertasiyanın mövzusu üzrə Azərbaycan Respublikası və Ukraynanın nüfuzlu elmi jurnallarında, o cümlədən beynəlxalq konfrans materiallarında öz əksini tapmışdır.

Dissertasiya işinin strukturu. Dissertasiya işi giriş, 4 fəsil, nəticə və istifadə edilmiş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

İŞİN ƏSAS MƏZMUNU

Giriş hissədə tədqiqat işinin aktuallığı əsaslandırılır, onun işlənmə dərəcəsi, elmi yeniliyi, məqsəd və vəzifələri, müdafiəyə çıxarılan yeni elmi müddəalar izah olunur, dissertasiya işinin nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti, nəticələrin aprobasiyası göstərilir.

Dissertasiya işinin **I fəslə** “**Silahlı münaqişələr və beynəlxalq humanitar hüquq**” adlanır və üç paragrafdan ibarətdir.

“*Beynəlxalq humanitar hüququn inkişaf istiqamətləri*” adlanan **birinci paragrafda** Beynəlxalq hüququn sahəsi kimi Beynəlxalq humanitar hüququn müxtəlif mənbələrdə müxtəlif adlarla: silahlı münaqişələr dövründə tətbiq edilən hüquq, müharibə hüququ (*jus in bello*); silahlı münaqişələr hüququ; müharibə qanun və adətləri və s. adlandırılmasına diqqət çəkilir. Qeyd edilir ki, müasir Beynəlxalq humanitar hüquq əsasən müqavilə normaları ilə inkişaf etdirilsə də adət normaları əhəmiyyətli rol oynayır. Bu normaların əksər hissəsi ümumi beynəlxalq hüququn bir hissəsidir və bütövlükdə beynəlxalq birlik tərəfindən *jus cogens* normaları kimi tanınmışdır. Pozitiv hüquq normalarının əhatə etmədiyi hallarda, “mülki əhali və vuruşan qüvvələr ... insanlıq qanunlarının və ictimai şüurun tələblərinin ... mühafizəsi altında qalması” prinsipinin *Martens klauzu* kimi tanınması və IV Haaqa Konvensiyasında və I Əlavə Protokolda öz əksini tapması ifadə edilir. Beynəlxalq humanitar hüquq əsasən müqavilə normaları ilə bərqərar olmuşdur. Bunlardan: Quru müharibəsinin qanun və adətləri haqqında 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyası; Müharibə qurbanlarının müdafiəsinə dair 12 avqust 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları; Döyüşən silahlı qüvvələrdəki yaralı və xəstələrin vəziyyətinin yaxşılaşdırılması haqqında Konvensiya; Hərbi əsirlərlə rəftara dair Cenevrə konvensiyası; Müharibə zamanı mülki şəxslərin müdafiəsinə dair Cenevrə Konvensiyası; 12 avqust 1949-u il Cenevrə Konvensiyalarına əlavə protokollar: Beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair 8 iyun 1977-ci il Protokolu (I Protokol); Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə qurbanlarının müdafiəsinə dair 8 iyun 1977-ci il Protokolu (II Protokol); Əlavə fərqləndirici emblemlərə dair 2005-ci il III Protokol (2007-ci ildə qüvvəyə minib); Silahlı münaqişələr dövründə mədəni irsin qorunması haqqında 1954-cü il Konvensiyası və əlavə protokolları və s. qeyd edilə bilər. Beynəlxalq humanitar hüququn formalaşması və inkişafı beynəlxalq hüququn digər sahəsi olan Beynəlxalq insan hüquqları hüququ ilə sıx bağlıdır.

Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrə Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqi eyni zamanda bu silahlı münaqişələrə İnsan hüquqları hüququnun da tətbiqi anlamına gəlməkdədir. Beynəlxalq humanitar hüquqla İnsan hüquqları hüququnun birgə tətbiqi hüquq və vəzifələrin, konkret terminlərin təfsiri zamanı əhəmiyyət kəsb edir. Eyni zamanda Beynəlxalq insan hüquqları Beynəlxalq humanitar hüquq üçün də özünün hüquqi (dövlətlərin maddi xarakterli öhdəliklərini nəzərdə tutan normalarla) və implementasiya mexanizmlərini müəyyən edən normalarla dövlətlərin öhdəliklərini daha dəqiq ifadə edərək Beynəlxalq humanitar hüquq normalarını gücləndirir.

“Beynəlxalq humanitar hüquqda silahlı münaqişələr” adlanan **ikinci paraqrafda** silahlı münaqişələrin anlayışı müəyyən edilir. Qeyd edilir ki, müharibə termininin mənşəyi, etimologiyası ərəbcədən gəlir və sözün kökü hərbi (küsmək, mübahisə etmək) mənasına malik olub. Hazırda “vuruşmaq”, “döyüşmək”, “qan axıtmaq” kimi işlədilir. Latın dilindəki *“bellum”*, qədim ingiliscədə *“wyrre”*, *“were”*, qədim fransızca *“guerre”*, *“dispute”*, *“fight”*, *“combat”*, *“war”* mənasında qəbul edilir. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının və Əlavə Protokollarının birlikdə 20-dən çox müddəası daxili silahlı münaqişələrə aiddirsə, 500-ə yaxın maddəsi beynəlxalq müharibələrə həsr edilib. Müharibə beynəlxalq hüquqi baxımdan dövlətlər arasında və ya müəyyən qrup dövlətlər arasında diplomatik münasibətlərin kəsilməsilə, eləcə də sülh vaxtında ümumi beynəlxalq hüquq normalarının gözlənilməməsi və hərbi gücün həyata keçirilməsi və ya hərbi gücün tətbiq edilməsi ilə bağlı ümumi istəyin təzahürü vəziyyətini ehtiva edir. Dövlətlə onun daxilindəki qrupları arasındakı vətəndaş müharibəsi də silahlı münaqişədir, lakin beynəlxalq hüquq anlamında vətəndaş müharibəsi müharibə sayılmayacaq. Müəyyən şərtlər daxilində vətəndaş müharibəsinin beynəlxalq hüquq anlamında müharibəyə çevrilməsi istisna deyil.

Silahlı münaqişələr müxtəlif səbəblərdən, maraqlardan meydana gəldiyindən onun adlandırılması da bir halda beynəlxalq, başqa bir halda qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə olaraq ifadə edilə bilər. Beynəlxalq silahlı münaqişə, həm də məzmun baxımından adına uyğun olaraq beynəlxalq xarakterlidir və bir qayda olaraq beynəlxalq hüququn əsas subyektləri arasında baş verir. Praktikaya əsaslanaraq beynəlxalq münaqişələri: dövlətlərarası silahlı münaqişələr; bir və ya bir neçə dövlətin müdaxilə etdiyi daxili silahlı münaqişələr; milli azadlıqla bağlı münaqişələr; separatizmlə (ayrılma) ilə bağlı silahlı münaqişələr olaraq təsnifatlandırmaq olar. Birinci halda silahlı münaqişənin beynəlxalq xarakter kəsb etməsi dövlətlərin münaqişə prosesinə daxil olması ilə başlayır. Müəyyən hallarda təcavüz

(müdaxilə) edən dövlətlər özünün iştirakını gizlətmək üçün öz müqəddəratını təyinetməni, “milli-azadlıq mübarizəsini” əsaslandırmağa çalışırlar. Silahlı münaqişələrin yayılmış formalarından biri də “dəvət üzrə müdaxilə”dir. Belə münaqişələr bir qayda olaraq vətəndaş müharibəsi zamanı yaranmış olur. Digər dövlətin hərbi qüvvələrinin müdaxiləsi ilə onun yönəldiyi münaqişə tərəfi arasında münaqişə beynəlxalq xarakter kəsb etməklə müvafiq beynəlxalq humanitar hüquq normalarının təsiri altına düşmüş olur. Qarşı duran tərəflərin fərqli dövlətlərə məxsus olması münaqişənin beynəlxalq xarakter kəsb etməsi üçün yetərli olur. Beynəlxalq humanitar hüququn mənbələrində bu normaların tətbiqi vuruşan dövlətlərin qarşılıqlı tanınması şərtinə tabe etdirilməmişdir. Kifayətdir ki, münaqişə tərəflərindən biri müvafiq Konvensiyaların iştirakçısı olsun. Cenevrə Konvensiyalarına görə iştirakçı tərəflər qeyd-şərtsiz konvensiya normalarına riayət etməlidirlər. Müdaxilə edən üçüncü tərəf və onun münaqişədə olduğu, müdaxilə edilən ərazinin qanuni və ya üsyançılar tərəfindən formalaşdırılan strukturları da Beynəlxalq humanitar hüququn ümumqəbul edilmiş adət xarakterinə əsaslanmaq məcburiyyətindədirlər. Üsyançı strukturların beynəlxalq hüquq subyekti və ya konvensiya iştirakçısı olmaması beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliklərə riayət etməmək mənası yaratmamaqdadır. Beynəlxalq hüquqa görə əvvəlki hakimiyyətin insan hüquqları üzrə öhdəlikləri həmin ərazidə avtomatik olaraq yeni qurumların üzərinə keçmiş olur.

“Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr və daxili münaqişələr hüququ” adlanan **üçüncü paraqrafda** qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələri tənzim edən normalar təhlil edilir. Burada qeyd edilir ki, 8 iyun 1977-ci ildə Cenevrə Konvensiyalarına qəbul edilən II Əlavə Protokol Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsinin tənzim etmə obyektini genişləndirir. II Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinin 1-ci hissəsi bir tərəfdən Protokolla ümumi 3-cü maddə arasında əlaqəni, digər tərəfdən isə I Əlavə Protokolun 1-ci maddəsinə istinad edilməklə beynəlxalq silahlı münaqişələrlə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr arasında fərqi müəyyən edir. II Protokol Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsinin davamı olduğundan 3-cü maddənin məzmunu müstəqil tərkibə malikdir. II Protokol tətbiq edilmə şərtinə uyğun olduğu halda II Protokol və Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsi eyni vaxtda tətbiq olunur. Lakin intensivlik dərəcəsi yüksək olmayan, həmçinin II Protokolun tətbiqi üçün zəruri xüsusiyyətlər kəsb etməyən münaqişələrə ancaq Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsi tətbiq ediləcəkdir. Beləliklə, Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsi bütün münaqişələr, o cümlədən qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı

münaqişələr üçün minimum standart müəyyən edir. II Protokol xüsusi saziş olduğundan və onun tətbiq sahəsi də Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsinin tənzimləmə obyektindən genişdir.

Beynəlxalq hüququn novellası kimi II Əlavə Protokolun müəyyəni aspektinə baxmayaraq onun kifayət qədər nöqsanları da var. Bunlardan biri də kombatantların mövcudluğunun tanınmaması, mülki əhalinin və mülki şəxslərin anlayışının verilməməsidir. II Protokolun layihə variantında müvafiq anlayışlar təsbit edilsə də, sonradan mətnəndən çıxarılmış və bu beynəlxalq müqavilə «terminologiyası» qalmışdır. Bunun nəticəsidir ki, Protokolun IV hissəsinin məzmununu formalaşdıran və mülki əhaliyə aid olan məsələlər qeyri-müəyyən olaraq qalmaqdadır. Lakin mülki əhalinin anlayışını II Əlavə Protokolun 1-ci maddəsindən çıxış edərək müəyyən etmək olar.

Beynəlxalq hüquqi baxımdan beynəlxalq silahlı münaqişələrə silahlı münaqişələr hüququ bütövlükdə tətbiq edilsə qeyri-beynəlxalq münaqişələrə onların müəyyən bir hissəsi tətbiq edilir. Bu mənada qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr üçün Beynəlxalq humanitar hüququn ayrıca yarım sahəsi (institutu) fəaliyyət göstərməkdədir. Daxili münaqişələrin beynəlxalq hüququ Silahlı münaqişələr zamanı mədəni mülkiyyətin qorunması haqqında 1954-cü il Haaqa Konvensiyasından(m.19) başlayır. 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının II Əlavə Protokolu bu hüququn formalaşdırılmasını sürətləndirsə də, məsələnin tam həllinə nail olunmamışdı. Beynəlxalq humanitar hüquq müharibə hüququ kimi (məsələn, 1907-ci il IV Haaqa Konvensiyası, 1925-ci il Cenevrə Protokolu) meydana gəldiyindən onun tətbiqi də yalnız beynəlxalq münaqişələrlə məhdudlaşır. Ən yaxşı halda daxili münaqişələr hüququna nümunə kimi Martens qeyd-şərti və BMT Baş Məclisinin bir sıra qətnamələri aid edilmişdi. Sonrakı proses tənzimləmə obyektini yeni mənbələrlə:1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddə; 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının II Protokolu; Yuqoslaviya və Ruanda üzrə beynəlxalq Tribunalın Nizamnamələri; Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin 1998-ci il Roma Statutu ilə genişləndirmiş oldu.

Dissertasiyanın II fəslə **“Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqi üzrə öhdəlik və beynəlxalq humanitar hüququn bölünməzliyi”** adlanır və üç paragrafdan ibarətdir.

“Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə dövlətlərin beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliyinin xüsusiyyətləri” adlanan **birinci paragrafda** qeyd edilir ki, Beynəlxalq humanitar hüquq

sferasındakı normalar da insan hüquqlarının beynəlxalq hüququ üçün xarakterik olan obyektivlik xüsusiyyətinə malikdir.

İnsan hüquqları, xüsusən də mülki hüquqlar üzrə müqavilələrin obyektiv xarakteri Müqavilələr hüququ haqqında 1969-cu il Vyana konvensiyasının 60-cı maddəsində də ifadə edilib. Konvensiyanın 60-cı maddəsində müqavilənin fəaliyyətinin dayandırılması və ya kəsilməsinə əsas kimi onun əhəmiyyətli pozulması göstərilərsə də, həmin maddənin 5-ci bəndində bu qaydadan humanitar xarakterli (məsələn,1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına) müqavilələrə, o cümlədən insan hüquqları üzrə müqavilələrə münasibətdə istisna müəyyən edilib. Dövlətlərin ziddiyyətli təcrübəsinə baxmayaraq bir çox müəlliflər həm İnsan Hüquqları Komitəsinin, həm də BQXK-nın şərtlərini də əsas götürərək insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrin hüquqi varislik məsələsində üstün mövqeyə malik olduğunu qeyd edirlər. Xüsusən də, keçmiş Yuqoslaviya, Sovetlər, Çexoslovakiya, Honkonq və d. ölkələrə münasibətdə insan hüquqları haqqında beynəlxalq müqavilələrin kontinuitetinə istinad edilir. Bu mövqe BQXK-nın fəaliyyətində, onun dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətində də təşviq edilməkdədir. 1992-ci il 31 dekabrda BQXK belə bir bəyanatla çıxış edir ki, vaxtilə SSRİ-nin tərkibinə daxil olmuş altı dövlət (Azərbaycan Respublikası, Ermənistan, Moldova, Gürcüstan, Tacikistan və Özbəkistan) SSRİ-nin hüquqi varisi kimi onlar 1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və 1977-ci il Protokollarından irəli gələn öhdəliklərlə bağlıdır. Bu sahədə Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyini beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklərinə uyğunlaşdırmağa çalışması Komitə tərəfindən təhlil edilmiş, çatışmazlıqlarla bərabər müsbət məqamlar da qiymətləndirilmişdir. Azərbaycan Respublikası insan hüquqları, o cümlədən Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə çoxtərəfli müqavilələrin iştirakçısı olarkən yalnız özünün və ya hər hansı dövlətin vətəndaşlarının hüquq və azadlıqlarını deyil, vətəndaşlıqdan asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının təmin edilməsi öhdəliyini qəbul edib. İstər beynəlxalq, istərsə də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə zamanında beynəlxalq hüquqla təsdiqlənmiş hüquq və azadlıqların təminat mexanizmini tərəfdar olduğu beynəlxalq müqavilələrlə və özünün xüsusi qanunvericilik aktları ilə formalaşdırmışdır.

“Tanınmamış hərbi qrupların qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliyi” adlanan **ikinci paragrafda** deyilir ki, dövlətlər elə etməlidirlər ki, hər bir halda hərbi əməliyyatların iştirakçıları Beynəlxalq humanitar hüququn pozuntularına görə

özlərinin məsuliyyətli olduqlarını öncədən bilmiş olsunlar. Məlum olduğu kimi ənənəvi ümumi qayda ondan ibarətdir ki, beynəlxalq hüquq üzrə öhdəlik beynəlxalq hüquq subyektlərinə aiddir. Bu mənada qeyri-beynəlxalq münacişənin mövcud hakimiyyəti təmsil etməyən hərbi qruplar tərəfindən Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəlik daşması mübahisəli görünə bilər. Lakin beynəlxalq hüquq üzrə öhdəliklər differensiasiya edilməklə, həm də ayrı-ayrı şəxsləri və onların mənsub olduqları qrupları da öhdəlikləndirməkdədir. Xüsusən də, beynəlxalq hüquq normalarının pozulması zamanı cinayət məsuliyyəti konkret şəxslərə istiqamətlənir. Hələ II Dünya müharibəsinin gedişində təsis edilməyə başlanılan Nürenberq Beynəlxalq Hərbi Tribunalının qərarında deyilirdi ki, beynəlxalq hüquq normalarının pozuntusu fərdi məsuliyyət yaradır, beynəlxalq hüquqi sanksiya ilə qarşısının alınması üçün abstrakt təşkilatlar deyil, bilavasitə insanlar cinayət törətməkdədirlər. Müvafiq ərazidəki hakimiyyətin strukturunun, formasının dəyişməsi mövcud ərazidəki hakimiyyətin beynəlxalq öhdəliyinə təsir etmir. Bu hal insan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilələrin kontinuitətdən meydana gəlir. Münacişəyə qalxan tərəfin hüquqla bağlı olması həmin çıxışın (üşyanın) əvvəlindən başlamış olur. Beynəlxalq qurumlar, BQXK davamlı olaraq münacişə tərəflərinin beynəlxalq hüquqla bağlı olması faktına diqqət çəkməkdədirlər. BMT dəfələrlə qeyri- beynəlxalq xarakterli silahlı münacişə tərəflərinə müraciət edərkən onların 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsini və II Əlavə Protokolu gözləmək öhdəliyi daşdıqlarını diqqətə gətirmişdir. Beynəlxalq hüquq institutu da 1999-cu il tarixdə qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münacişədə qeyri-dövlət qurumlarının da beynəlxalq humanitar hüquq və əsas insan hüquq normaları ilə bağlı olduqlarını ifadə etmişdir.

“Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münacişələrə münasibətdə beynəlxalq humanitar hüququn bölünməzliyi konsepsiyası” adlı **üçüncü paraqraf** Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsi ilə II Protokolu qarşılıqlı əlaqəsində araşdırılır. Cenevrə Konvensiyalarının ümumi 3-cü maddəsində deyilir ki, münacişədə olan tərəflər *xüsusi sazişlə(kurs-müəll.)* Cenevrə Konvensiyalarının *bütünü*nü və ya *müəyyən hissəsini(kurs-müəll.)* tətbiq etmək üçün səy göstərəcəklər. Buna baxmayaraq ümumi 3-cü maddə II Protokolu ratifikasiya etməmiş dövlətlər üçün də məcburi xarakter daşıyır ki, bu da Cenevrə Konvensiyalarının beynəlxalq humanitar əhəmiyyəti ilə bağlıdır. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutuna (m.8) görə *istər beynəlxalq, istərsə də qeyri-beynəlxalq (kurs-müəll.)* silahlı münacişələr zamanı dini, təhsil, incəsənət,

elmi və xeyriyyəçilik və ya tarixi abidələrə bilərəkdən hərbi hücumlar müharibə cinayəti sayılır, bir şərtlə ki, həmin obyektlər hərbi məqsədlər üçün istifadə edilməsin.

1977-ci il konfransında qəbul edilən II Protokol yeni maraqları (məsələn, milli azadlıq mübarizəsinin iştirakçılarının, siyasi hakimiyyətə qarşı qalxmış tərəflərin və s.) nə qədər nəzərə almağa çalışsa da 3-cü ümumi müddəaya münasibətdə tənzimləmə sferasını məhdudlaşdırmışdı. Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münacişələr üzrə əvvəlki hüquqi tənzimləmədən müəyyən üstünlüklərə malik olsa da, II Protokolon daha çox diqqəti cəlb edən hüquqi boşluqlarından: protokolda münacişə qurbanlarının hüquqlarının qorunması öhdəliyi yalnız iştirakçı dövlətlər üçün nəzərdə tutulub ki, bu halda münacişənin digər tərəfləri, o cümlədən üsyançılar, münacişə ərazisinin digər iştirakçıları formal olaraq müvafiq öhdəliklə bağlı deyillər; bir sıra insan hüquqlarının (məsələn, Mülki və siyasi hüquqlar haqqında beynəlxalq Paktda ifadə edilən hüquqlar, məsələn, m.14) son zərurət halında ləğv edilməsi imkanının tanınması qeyd edilməlidir.

Daxili münacişələrin beynəlxalq hüququ 1954-cü il Konvensiyasından başlayır. 1949-cu il Konvensiyalarının II Əlavə Protokolu bu hüququn formalaşdırılmasını sürətləndirsə də, məsələnin tam həllinə nail olunmamışdır. 1954-cü il Konvensiyasının II Protokolonun Konvensiya ilə əlaqəsi, protokolun iştirakçısı olan dövlətlər arasındakı münasibətlərdə Konvensiyanı tamamlamasıdır. II Protokol, Konvensiya müddələrinin realizə şərtlərini dəqiqləşdirməklə yanaşı, dinc dövrdə silahlı toqquşmalar baş verənə qədər mədəni sərvətlərin qorunması üzrə ilkin tədbirlərin həyata keçirilməsi haqqında müddəaları təkmilləşdirir və eyni zamanda mədəni obyektlərin dağıdılmasına görə cinayət məsuliyyətini müəyyən edir.

Dissertasiyanın **III fəsl** *“Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münacişələrdə beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqi və pozuntularının beynəlxalq səviyyədə qarşılınması mexanizmləri”* adlanır və üç paraqrafı ehtiva edir.

“Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münacişələr üzrə hüququn nümunəvi tətbiqində Beynəlxalq Qızıl Xaç Komitəsinin fəaliyyəti” adlı **birinci paraqrafda** bu qurumun səlahiyyət və funksiyaları təhlil edilir.

BQXK özünün operativ fəaliyyəti ilə bərabər, həm də qeyri-beynəlxalq silahlı münacişələr üzrə hüquqyaratma və hüququn tətbiqinin təşviqi fəaliyyətini də həyata keçirir. BQXK Cenevrə Konvensiyalarının yaradılması və inkişafında rol oynamış həmin konvensiyalara əlavə olaraq xüsusi sazişlər bağlanılmasına nail olmuşdur. BQXK Beynəlxalq humanitar

hüquq normalarının yayılması və nümunəvi şərhində də mühüm rol oynamaqdadır. BQXK yüksək səviyyədə preventiv tədbirlər üzrə funksiyaya malikdir. Lakin preventiv tədbirlər üzrə funksiyası bəzən ziddiyyətli formada ifadə edilir. Məsələn, 1949-cu il Konvensiyalarının 3-cü ümumi maddəsinə Razılığa gələn Yüksək Tərəflərdən birinin ərazisində beynəlxalq xarakter daşımayan silahlı münaqişə baş verdikdə, münaqişədə iştirak edən hər bir Tərəf ən azı aşağıdakı müddəaları tətbiq etməyə borcludur:... BQXK kimi bitərəf humanitar təşkilat münaqişədə iştirak edən Tərəflərə öz xidmətlərini təklif edə bilər...

Burada tərəflərin BQXK-nın xidmətlərindən istifadəsi onların baxışından asılı edilmişdir ki, bu da həmin preventiv xidmətlərin məcburi olmaması təəssüratı yaradır. Hərgah 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının 3-cü ümumi maddəsinin xüsusən də, 1-ci hissəsində təsbit edilən hüquqlar üzrə BQXK öz xidmətlərini təklif etdiyi halda münaqişədə iştirak edən hər bir Tərəf preventiv xidmətin məcburi olmasını qəbul etməlidir. Belə bir məcburilik həmin maddədəki hüquqların təbiətindən asılı edilməlidir.

BQXK-nın təsiri ilə dövlətlərin daxili qanunvericiliyi humanizm prinsiplərinə uyğunlaşdırılmaqdadır. BQXK-nın fəaliyyəti onu insan hüquqları üzrə beynəlxalq müqavilə qurumlarına yaxınlaşdırmaqdadır. Xüsusən də, BQXK-nın Beynəlxalq humanitar hüququn yerinə yetirilməsi ilə bağlı yeni təşəbbüsləri, o cümlədən münaqişə tərəflərinə Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının yerinə yetirilməsi ilə əlaqəli sorğular vermək, yerlərdə məhbuslara baş çəkilməsi və onların vəziyyətinin yaxşılaşdırılması üçün tövsiyələr verməsi, Beynəlxalq humanitar hüquq normalarını daxili qanunvericilikdə nümunəvi qaydada təmin etmək üzrə təklifləri və s. qeyd edilməlidir.

Beynəlxalq humanitar hüquq normalarının implementasiyasında BQXK-nın fəaliyyəti heç bir qurumla müqayisə edilə bilinməyəcək bir səviyyədir. Müharibə və münaqişələrin də getdikcə artması, qurbanların sayının da durmadan çoxalması, hüquq pozuntularının daha geniş vüsət alması BQXK-nın humanitar hüququn, hüquq düşüncəsinin inkişafı, nəzarət funksiyalarını ehtiva edəcək beynəlxalq müqavilənin qəbul edilməsi zərurətini meydana gətirmişdir. Bu sahədə BQXK-nın istənilən qeyri-müqavilə səlahiyyəti nəinki müxtəlif qruplar tərəfindən, Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəlik daşıyan dövlətlər tərəfindən ya başa düşülmür, ya da zəruri səviyyədə yerinə yetirilmir. Ona görə də BQXK-nın səlahiyyət və funksiyalarını ehtiva edəcək, onun bütün fəaliyyət

istiqamətlərini tənzimləyəcək Beynəlxalq humanitar hüququn tətbiqinə institusional nəzarətin prinsipləri üzrə Konvensiya qəbul edilməlidir.

“BMT-nin qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə beynəlxalq humanitar hüquq üzrə fəaliyyəti” adlanan **ikinci paraqrafda** BMT-nin fəaliyyəti tədqiq edilir. BMT Nizamnaməsinin VII fəslinə müvafiq olaraq sülhə təhlükə yarandıqda, sülhün pozulması və ya təcavüz aktı halında beynəlxalq sülhü və təhlükəsizliyi başqa vasitələrlə bərpa etmək mümkün olmadıqda Təhlükəsizlik Şurasına hərbi əməliyyatları həyata keçirmək səlahiyyəti verilir. Bu zaman BMT 1949-cu il tarixli Cenevrə Konvensiyalarını gözləməmək kimi fəaliyyətdə ola bilməz. BMT qüvvələrinin məlum Cenevrə Konvensiyaları ilə bağlılıq məsələsində qeyri-müəyyənlik Cenevrə Konvensiyalarında Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliyin subyekti kimi BMT-nin göstərilməməsi çıxış edir. Cenevrə Konvensiyalarının yalnız dövlətlər üçün nəzərdə tutulması və BMT-nin də ümumi maraqları təmsil etməsi səbəbindən onun neytrallığı hüquqi boşluq kimi dəyərləndirilə bilər. BMT qüvvələri hər bir halda sülhün qorunması missiyası ilə bağlı olurlar. Bu qüvvələrin münaqişəyə tərəf olmaq kimi bir təyinatı nəzərdə tutulmur. Ayrı-ayrı hallarda BMT qüvvələrinin münaqişəyə müdaxiləsi tərəf tutmaq kimi görünüş də yarada bilər. Lakin münaqişə tərəfləri kimi BMT əraziyə və ya hakimiyyətə sahib olmaq kimi bir maraq güdməmişdir. Bu mənada beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı üçüncü dövlətin müdaxiləsi ilə daxili münaqişəyə BMT-nin müdaxiləsini eyniləşdirmək olmaz. Eyni zamanda, BMT qüvvələrinə Nizamnamənin 43-cü maddəsinə uyğun olaraq müəyyən həddə münaqişə tərəflərinə qarşı hərbi qüvvənin tətbiqinə icazə verilməsi münaqişəyə beynəlxalq xarakter verilməsini istisna etmir.

Beynəlxalq humanitar hüquqda dörd Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 1-ci maddədə və I Protokolun 1-ci maddəsində deyilir ki, razılığa gələn Yüksək Tərəflər hər bir şəraitdə bu Protokola hörmət edilməsinə təminat verəcəklərini öhdələrinə götürürlər. Həmin maddələrin son hissəsində ifadə edilən “...hörmət edilməsinə təminat verəcəklərini öhdələrinə götürmələri” beynəlxalq təhlükəsizlik sisteminə müraciəti də ehtiva edir. Beynəlxalq humanitar hüquq kütləvi xarakter daşıyan pozuntulara biganə qalmır. I Protokolun 89-cü (əməkdaşlıq) maddəsində deyilir ki, Konvensiyaların və ya bu Protokolun ciddi pozulması hallarında Razılığa gələn Yüksək Tərəflər həm birlikdə, həm də fərdi qaydada, BMT ilə əməkdaşlıq şəraitində və BMT Nizamnaməsinə uyğun olaraq tədbirlər görməyi öhdələrinə götürürlər.

BMT qüvvələri ilə münaqişə tərəflərindən hər hansı birinin toqquşması halında, daha doğrusu BMT qüvvələrinə hücum halında BMT hüququ və Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələri baxımından belə bir hücum qeyri-qanuni akt olaraq qiymətləndiriləcək. Cenevrə Konvensiyalarının məhdud təfsirindən çıxış etsək də bu hal münaqişə zamanı tətbiq edilən qeyri-qanuni akt olmayacaq. Bu halda konvension silahlı münaqişələr hüququ qeyri-müəyyən olaraq qalmaqdadır. Lakin çıxış yolu kimi silahlı münaqişə ərazisinin cinayət hüququna müraciət edilməkdədir.

“Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə beynəlxalq humanitar hüququn beynəlxalq məhkəmə və tribunallar tərəfindən tətbiqi” adlanan **üçüncü paragrafda** məhkəmə və tribunalların beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişəyə vahid yanaşması tədqiq edilir. Müasir dövrdə fəaliyyəti daha çox yadda qalan məlum Yuqoslaviya və Ruanda üzrə beynəlxalq tribunallar beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntularına yol vermiş şəxsləri (məsələn, “Duško Tadić işi”ndə) həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən cinayətlərə görə mühakimə etmişlər. Bosniyadakı münaqişənin beynəlxalq və ya qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişə hesab edilməsi ilə əlaqədar Yuqoslaviya üzrə beynəlxalq tribunalin Apellyasiya Palatası qeyd etmişdir ki, BMT Təhlükəsizlik Şurası Yuqoslaviya ərazisində həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq münaqişənin olmasını qəbul etmiş və hər iki münaqişə zamanı törədilmiş cinayətlərə görə təqsirli olanları mühakimə etmək üçün Tribunal yaratmışdır. Apellyasiya Palatası isə belə nəticəyə gəlmişdir ki, qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı beynəlxalq humanitar hüququn adət normalarının pozulması cinayət təqibinə əsas verən beynəlxalq cinayətdir.

Yuqoslaviya üzrə beynəlxalq Tribunalda olduğu kimi Ruanda üzrə beynəlxalq Tribunalın Nizamnaməsində də oxşar cinayətlər ifadə edilib. Genosid və insanlıq əleyhinə cinayətlərlə bərabər burada Beynəlxalq humanitar hüquq normaları, o cümlədən 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarının 3-cü ümumi maddəsi və 1977-ci il II Əlavə Protokol ilə müəyyən edilən cinayətlər ifadə olunmuşdur.

Beləliklə, Ruanda üzrə Tribunal bilavasitə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişədə törədilmiş beynəlxalq cinayətlərin təhqiqi üçün təsis edilmişdir. Yuqoslaviya üzrə Tribunalın Nizamnaməsi (m.5) insanlığa qarşı cinayətlərə görə məsuliyyəti həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq münaqişə ilə əlaqələndirirsə, Ruanda üzrə Tribunalın Nizamnaməsində belə təsnifatlandırma təsbit edilməmişdir. Ad hoc tribunallar qeyri-beynəlxalq münaqişələrdə baş verə biləcək hüquq

pozuntularına qarşı preventiv rol oynayacaq beynəlxalq təsisatın – Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin (BCM) də yaradılmasını təşviq etmiş oldular. BCM-in Statuna əsasən Məhkəmənin *ratione materiae* yurisdiksiyasına düşən müharibə cinayətlərinin bir qismi beynəlxalq silahlı münaqişələrə aiddirsə, digər bir qismi isə qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən pozuntuları ehtiva edir. Şübhəsiz ki, Statutda qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələr zamanı törədilən əməllərin də müharibə cinayəti kimi nəzərdə tutulması Beynəlxalq humanitar hüququn implementasiyası baxımından yüksək dəyərləndirilməlidir.

Tədqiqatın **IV fəsl** **“Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə tətbiq edilən beynəlxalq humanitar hüquq normalarının implementasiyası və pozulmasının qarşısının alınması”** problemlərinə həsr edilib və **üç paragrafı** ehtiva edir.

“Beynəlxalq humanitar hüququn pozuntularının müharibə cinayəti kimi tanınmasının dövlətdaxili cinayət qanunvericiliyinə təsiri” adlandırılan **birinci paragrafda** qeyd edilir ki, müharibə cinayətləri və ya beynəlxalq humanitar hüququn ciddi pozuntuları hesab olunan əməllərin konseptual şəkildə birləşməsi və bu əməllərə görə fərdi cinayət məsuliyyətinin mümkünlüyü XX əsrin 90-cı illərində təsis edilmiş *ad hoc* beynəlxalq cinayət tribunallarının nizamnamələrində, 1998-ci ildə qəbul edilmiş Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin (BCM) Statutunda ifadə edilmişdir. 8 (2) (c) maddəsində bütün Cenevrə Konvensiyaları üçün ümumi olan 3-cü maddənin pozuntularının cinayət xarakteri cəmləşdirilmişdir. Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin İlk İcraat Palatası 29 yanvar 2007-ci ildə *Prokuror Lubanqi Dyiloya* qarşı, 30 sentyabr 2008-ci ildə *Prokuror Katanga və Ngudjolo Çuiyə* qarşı, 4 mart 2009-cu ildə *Prokuror Əl Bəşirə* qarşı işlər üzrə qərarlarında daxili silahlı münaqişələr zamanı törədilən müharibə cinayətlərinə münasibətdə Məhkəmə özünün ümumiləşdirici mövqeyini ifadə etmişdir.

1949-cu il Cenevrə Konvensiyaları və Əlavə Protokolları zəruri qanunvericilik tədbirlərinin görülməsini tələb edir. Azərbaycan Respublikası beynəlxalq hüquq, o cümlədən Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliklərini Konstitusiyanın 10-cu maddəsindən çıxış edərək, yenə də Konstitusiyada müəyyən edilən üsul və vasitələrə uyğun təmin edir. Qeyri - beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr də daxil olmaqla Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliklərin tanınması əsası kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanın 148.II maddəsi çıxış edir. Qeyri - beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr də daxil olmaqla Beynəlxalq humanitar hüquq üzrə müvafiq öhdəliklər yaranan beynəlxalq normalar Konstitusiya

qaydasında tanındıqdan və dövlətdaxili hüquqla qarşılıqlı əlaqə məsələsi (m.151) müəyyən edildikdən sonra ayrı-ayrı qanunvericilik aktları ilə məhkəmə tətbiqi üçün zəruri hüquqi standartlar formalaşdırılır.

Azərbaycan Respublikası özünün beynəlxalq öhdəliyini yerinə yetirilməsi, beynəlxalq hüquq normalarının geniş implementasiya imkanlarını ayrı-ayrı qanunvericilik aktlarında da nəzərdə tutmuşdur. Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 2.3 maddəsində qeyd edilir ki, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə bu Məcəllədən fərqli digər qaydalar müəyyən olunduqda, beynəlxalq müqavilənin qaydaları tətbiq edilir. Beynəlxalq müqavilə qanunvericilik sisteminə daxil edilmədən məhkəmələr ona əsaslanıb bilməzlər. Azərbaycan Respublikasının Məhkəmələr və hakimlər haqqında 1997-ci il Qanununun 4-cü maddəsinin 3-cü hissəsində deyilir ki, ...məhkəmələr işlərə baxarkən Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasını, qanunlarını, digər qanunvericilik aktlarını, həmçinin Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələri rəhbər tuturlar.

Tərəfdar çıxılan beynəlxalq müqavilələrə və ya öhdəliklərə istinad Hərbi vəziyyət haqqında Azərbaycan Respublikasının 14 sentyabr 1994-cü il qanununda (preambula), Hərbi vəzifə və hərbi xidmət haqqında Azərbaycan Respublikasının 11 fevral 2012-ci il qanununda (m.1.1), Azərbaycan Respublikasının sülhməramlı əməliyyatlarda iştirakı haqqında Azərbaycan Respublikasının 18 iyun 2010-cu il qanununda və d. aktlarında da təsbit edilib. Azərbaycan Respublikası 1949-cu il Cenevrə Konvensiyalarına və digər beynəlxalq hüquqi aktlara qoşulmaqla həmin normativ-hüquqi aktlarda ciddi pozuntu kimi nəzərdə tutulmuş əməlləri 1999-cu ildə qəbul olunmuş yeni Cinayət Məcəlləsində ümumi anlayış olan müharibə cinayətləri adı altında əks etdirmişdir.

“Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsində müharibə cinayətlərinin implementasiyasının xüsusiyyətləri” adlandırılan **ikinci paraqrafda** qeyd edilir ki, təqdirəlayiq haldır ki, Azərbaycanın qanunverici orqanı Cinayət Məcəlləsinin 2-ci maddəsində *«sülhün və bəşəriyyətin təhlükəsizliyinin təmin edilməsini»* cinayət-hüquqi mühafizə obyektinə baxımından ən mühüm dəyər hesab edərək və həmin Qanunun əsas vəzifələrindən biri olduğunu əldə rəhbər tutaraq, Məcəllənin Xüsusi hissəsinin VII bölməsinə (sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər) daxil olan XVII fəsilə müharibə cinayətlərinin geniş dairəli tərkiblərini transformasiya etmişdir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin ilkin redaksiyasında VII bölmənin adı «Sülh və bəşəriyyət əleyhinə cinayətlər» adlanırdı.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinə 2 iyul 2001-ci il tarixli Qanunla edilən dəyişikliklər VII bölmənin adı ilə də bağlı olmuş və bu bölmə «Sülh və insanlıq əleyhinə cinayətlər» adlandırılmışdır. Cinayət Məcəlləsinin VII bölməsinə sülh, insanlıq əleyhinə cinayətlər və müharibə cinayətləri daxil edildiyindən bölmənin adında müharibə cinayətləri də ifadə edilməlidir. Bölmə «Sülh, müharibə cinayətləri və insanlıq əleyhinə cinayətlər» kimi adlandırılmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyi Yuqoslaviya və Ruanda beynəlxalq cinayət tribunallarının praktikasını və Beynəlxalq Cinayət Məhkəməsinin Statutunun yanaşmasını rəhbər tutaraq, hətta dövlətimiz Cenevrə Konvensiyalarının II Əlavə Protokoluna qoşulmasa belə, *silahlı münaqişə* anlayışından istifadə edərək beynəlxalq və daxili silahlı münaqişələr arasında fərq qoymur və qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişə zamanı törədilən cinayətləri də müharibə cinayəti hesab edir. Cinayət Məcəlləsinin 114-cü maddəsinin qeydində deyilir ki, bu fəsilə nəzərdə tutulmuş *istər beynəlxalq, istərsə də daxili silahlı münaqişə zamanı (kurs-müəll.)* ...törədilmiş əməllər müharibə cinayətləri hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsinin 12.3-cü maddəsində nəzərdə tutulan universal yurisdiksiya prinsipi həm beynəlxalq, həm də qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr zamanı törədilən müharibə cinayətlərini əhatə edir. Cenevrə Konvensiyaları və I Əlavə Protokol müharibə cinayətlərinə müddətin tətbiq edilməməsi ilə bağlı konkret göstəriş nəzərdə tutmasa da, beynəlxalq hüquq beynəlxalq cinayətlərə müddətin keçməməsi ilə əlaqədar normanı ehtiva edir. Müharibə və insanlıq əleyhinə cinayətlərə müddətin tətbiq edilməməsi haqqında 1968-ci il Konvensiyasına dövlətimiz 1996-cı ildə qoşulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi (m.75.5) göstərilən Konvensiyanın tələblərini nəzərə almış və 2006-cı ildə Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi beynəlxalq cinayətlərə (...müharibə cinayətlərinə) münasibətdə maddi cinayət hüquq normalarının geriye tətbiq edilməsi haqqında Konstitusiyaya Qanunu qəbul etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin Müharibə cinayətləri adlanan XVII fəslə müəyyən nöqsanlara da malikdir. Qanunverici yalnız bəzi müharibə cinayətləri (məsələn, hərbi soyğunçuluq (m.118), müdafiə olunan nişanlardan sui-istifadə (m.119)) beynəlxalq cinayətlər kateqoriyasına aid edir. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsində «müharibə cinayətləri» adlanan fəslə aşağıdakı kimi formalaşdırmaq olar: şəxsiyyət və əhalinin

səhlamlığı əleyhinə müharibə cinayətləri; mülkiyyət hüquqları əleyhinə müharibə cinayətləri; humanitar əməliyyatlar və fərqləndirici nişanlar əleyhinə müharibə cinayətləri; müharibənin və ya silahlı münaqişənin aparılmasının qadağan olunmuş üsullarının tətbiqinə görə müharibə cinayətləri; müharibənin və ya silahlı münaqişənin aparılmasının qadağan olunmuş metodlarının tətbiqinə görə müharibə cinayətləri və s.

“*Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələrdə xüsusi kateqoriya şəxslərin müdafiəsi üzrə öhdəliyin cinayət qanunvericiliyində implementasiyası*” kimi ifadə edilən **sonuncu paragrafda** spesifik kateqoriya şəxslərin humanitar hüquqları tədqiq edilir. Silahlı münaqişə vəziyyətlərinin əsas qurbanları qadınlar və uşaqlardır. Beynəlxalq humanitar hüquqa aid olan universal beynəlxalq aktların 40-a yaxın müddəaları qadınlara xüsusi müdafiə təqdim edir.

IV Cenevrə Konvensiyası uşaqların müdafiəsi haqqında geniş dairəli müddəalar nəzərdə tutsa da, lakin bu aktda mülki əhalinin tərkib hissəsi kimi uşaqlara xüsusi müdafiə təqdim edən prinsiplər haqqında konkret norma nəzərdə tutulmur. Bu boşluq I Əlavə Protokol tərəfindən aradan qaldırılmışdır (m.77). II Əlavə Protokolun «Əsas təminatlar» adlanan 4-cü maddəsində də «uşaqlara onların ehtiyacı olan qayğı və yardım göstərməlidir» formulası təsbit olunmuşdur.

1993-cü ildə dövlətimiz 1949-cu il dörd Cenevrə Konvensiyalarını ratifikasiya etdikdən sonra müvafiq qanunlar qəbul etmişdir. Həmin qanunlardan biri Mülki şəxslərin müdafiəsi və hərbi əsirlərin hüquqlarının qorunması haqqında 30 iyun 1995-ci il tarixli Qanundur. Silahlı münaqişələr zamanı xüsusi müdafiəyə ehtiyacı olan şəxslərə qarşı humanist davranma tələbi imperativ göstəriş kimi 1994-cü il tarixli Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin daxili xidmət Nizamnaməsində də öz əksini tapmışdır. Həmin aktın I fəslinin 4-cü bəndində vurğulanır ki, hərbi qulluqçu ...hərbi əsirlərlə rəftar etməyin beynəlxalq qaydalarını öyrənməyə və ona riayət etməyə borcludur.

Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi nəzərdə tutulan müharibə cinayətlərinin sistemi iki qrup normaları: biri hərbi əməliyyatların aparılması qaydalarına aid olan normaları, ikincisi isə silahlı münaqişələrdə insan hüquqlarına riayət olunmasını ehtiva edir. Belə bir nəticəyə gələ bilərik ki, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan sahəvi qanunvericilik aktları, xüsusən cinayət qanunu situasiyadan asılı olmayaraq xüsusi kateqoriya şəxslər üçün kifayət qədər xüsusi müdafiə sistemi nəzərdə tutur və bu müdafiə sistemi Beynəlxalq humanitar hüququn bölünməzliyi prinsipinə söykənir.

Tədqiqat işinin nəticəsində mövzu ilə bağlı əldə edilmiş nəticələr və onların nəzəri-təcrübi əhəmiyyəti qeyd olunmuşdur.

Tədqiqat işi ilə bağlı müəllif tərəfindən aşağıdakı elmi əsərlər nəşr edilmişdir:

1. Уголовное преследование за военные преступления, совершенные в период международных и немеждународных вооруженных конфликтов. Qanun jurnalı, 2007, № 01 (153), s.49-54.

2. Обычное международное гуманитарное право. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri jurnalı, EMM, 2007, № 17, s.550-554.

3. Обычное международное гуманитарное право, применяемое во время немеждународных вооруженных конфликтов. АМЕА-nın aspirantlarının Elmi Konfransının materialları – “ELM”, aprel 2008, s. 368-371.

4. Немеждународные вооруженные конфликты, рассматриваемые статьей 3, общей для четырех Женевских Конвенций 1949 года. Azərbaycan Respublikasında dövlət və hüquq quruculuğunun aktual problemləri jurnalı, EMM, 2009, № 2, s. 329-332.

5. Qeyri-beynəlxalq xarakterli silahlı münaqişələr. “Heydər Əliyev və Azərbaycanda hüquqi dövlət quruculuğu” mövzusunda Beynəlxalq Elmi-praktiki konfrans, 3 iyun 2016, № 1, s.198-202.

6. Особенности имплементации военных преступлений в уголовное законодательство Азербайджанской Республики. Наука і Правоохорона, Киев, 2016, № 3 (33), s.184-192.

7. Qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişələrdə beynəlxalq humanitar hüququn beynəlxalq məhkəmə və tribunallar tərəfindən tətbiqi. Bakı Universitetinin xəbərləri. Sosial-siyasi elmlər seriyası, 2016, № 2, s.74-82.

8. Qeyri-beynəlxalq münaqişələrə münasibətdə beynəlxalq humanitar hüququn bölünməzliyi konsepsiyası. Odlar Yurdu Universitetinin Elmi və Pedaqoji Xəbərləri, 2016, № 44, s. 333-338.

9. Tanınmamış hərbi qrupların qeyri-beynəlxalq silahlı münaqişədə beynəlxalq humanitar hüquq üzrə öhdəliyi. Nəqliyyat hüququ, 2016, № 4, s.122-126.

10. Azərbaycan Respublikasının cinayət qanunvericiliyində müharibə cinayətlərinin implementasiyasının xüsusiyyətləri // Nəqliyyat hüququ, 2017, № 1, s. 144-152.

РЕЗЮМЕ

Диссертационная работа на тему «Применение норм международного гуманитарного права во время вооруженных конфликтов немеждународного характера», представленная Ахундовым Рашадом Афлатун оглы на соискание ученой степени доктора философии по праву по специальности 5603.01 – «Международное право; права человека», является самостоятельной, творческой и завершенной научно-исследовательской работой, отражающей совершенно новые научные положения и имеющей очень важное значение с точки зрения изучения международно-правовых проблем права, применяемого во время вооружённых конфликтов. Диссертационная работа сформирована на основе сравнительного анализа международной договорной практики и законодательства Азербайджанской Республики. Диссертационная работа состоит из введения, четырех глав, заключения и списка использованной литературы.

Во введении обосновывается актуальность темы исследования, указывается степень разработанности, научная новизна темы исследования, приводятся новые положения, выносимые на защиту цели и задачи, теоретическое и практическое значение исследования.

Первая глава диссертационного исследования, под названием «Вооруженные конфликты и международное гуманитарное право (МГП)» состоит из трех параграфов. В этой главе изучается история создания и развитие, правовая природа и понятие, система, характерные особенности МГП.

Вторая глава диссертационной работы называется «Обязательство по применению МГП во время немеждународных вооружённых конфликтов и неделимость МГП» и состоит из 3 параграфов. В этой главе, проанализированы такие актуальные вопросы, как особенности обязательств государств по соблюдению МГП, обязательства по соблюдению МГП непризнанных вооруженных группировок, концепция неделимости МГП во время немеждународных вооруженных конфликтов.

Третья глава называется «Применение МГП и механизмы пресечения нарушений МГП на международном уровне во время немеждународных вооруженных конфликтов», которая состоит из трех параграфов. В этой главе, проанализированы и исследованы деятельность Международного Комитета Красного Креста по применению МГП, роль ООН в МГП, применение МГП в период немеждународных вооруженных конфликтов со стороны международных судов и трибуналов.

Четвертая глава диссертационного исследования, состоящая из 3 параграфов называется «Имплементация и пресечение нарушений МГП, применяемого в период немеждународных вооруженных конфликтов». В то же время, в этой главе анализируется влияние признания серьезных нарушения МГП как военных преступлений на национальное уголовное законодательство, особенности имплементации пресечений военных преступлений в Уголовном кодексе Азербайджанской Республики (АР), в целом законодательство АР во взаимодействии с МГП, имплементация на национальном уровне обязательств по защите особых категорий лиц в период немеждународных вооруженных конфликтов.

В заключительной части диссертационного исследования приведены важнейшие предложения и выводы автора, полученные в результате проведенного исследования. А также, отмечена их теоретическая и практическая значимость с точки зрения международного и внутригосударственного права.

SUMMARY

The dissertation work “Application of International Humanitarian Law norms during armed conflicts of non-international character” submitted by Rashad Akhundov with the purpose of obtaining the Doctoral degree of Philosophy in Law with the specialization in 5603.01 – “International law; human rights” is independent, creative and completed work, that reflects the completely new scientific purpose and having great importance for study of international-legal problems of Law, applicable during armed conflicts. The dissertation has been formed on the basis of comparative analysis of international treaty practice and legislation of the Republic of Azerbaijan. The dissertation consists of an introduction, four chapters, conclusion and bibliography.

The introduction part of the dissertation substantiates the relevance of the research topic, which indicates the degree of elaboration, scientific novelty of the research topic, brings the new provisions for the defense of the aim and objectives, theoretical and practical significance of the survey.

The first chapter of the dissertation work is called “Armed conflicts and International Humanitarian Law (IHL)” which consists of three paragraphs. In this chapter history of creation and development, legal nature and definition, system, special particularities of IHL are studied.

The second chapter is called “Obligation with regards to application of IHL during non-international armed conflicts and non-invisibility of IHL” which consists of 3 paragraphs. This chapter analyzes such actual issues as obligation of countries with regards to respect of IHL, obligation of non-recognized armed groups with regards to respect of IHL, concept of invisibility of IHL during non-international armed conflicts.

The third chapter is called “Application of IHL and mechanisms of repression of IHL violations on international level during non-international armed conflicts” which consists of three paragraphs. This chapter analyzes and studies the activities of the International Committee of the Red Cross with regards to application of IHL, the role of UN in IHL, application of IHL during non-international conflicts by international courts and tribunals.

The fourth chapter, consisting of 3 paragraphs, is called “Implementation and repression of violations of IHL, applicable during non-international armed conflicts”. In the meantime, this chapter analyzes influence of recognition of grave breaches of IHL as war crimes to the national criminal legislation, particularities of implementation of repression of war crimes in the Criminal Code of the Republic of Azerbaijan (RA), the legislation of RA as the whole in collaboration with IHL, implementation at the national level of obligation on protection of specific categories of persons during non-international armed conflicts.

The concluding part of the dissertation shows the most important proposals and conclusions of the author, received as a result of the study. As well as noted their theoretical and practical significance in terms of international and domestic law.

**МИНИСТЕРСТВО ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
БАКИНСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ**

На правах рукописи

РАШАД АФЛАТУН оглы АХУНДОВ

**ПРИМЕНЕНИЕ НОРМ
МЕЖДУНАРОДНОГО ГУМАНИТАРНОГО ПРАВА
ВО ВРЕМЯ ВООРУЖЕННЫХ КОНФЛИКТОВ
НЕМЕЖДУНАРОДНОГО ХАРАКТЕРА**

**Специальность: 5603.01- «Международное право;
права человека»**

АВТОРЕФЕРАТ

**диссертации на соискание ученой степени
доктора философии по праву**

БАКУ – 2017